

СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

SOCIAL CONDITIONALITY OF RESPONSIBILITY FOR COLLABORATION ACTIVITIES

Ясницька Т.Ю., ад'юнкт кафедри кримінального права і криминології
Інститут підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України
Львівського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в Україні. Встановлено, що визначальним для цього є вирішення питання про те, чи є такі діяння криміналізованими вперше, чи тут наявна диференціація відповідальності з державну зраду.

Проаналізовано наукові дослідження провідних науковців щодо цього питання. Виокремлено три підходи у цьому напрямку. Перша група науковців вважає, що відбулась криміналізація колабораційної діяльності. Друга – зазначає про диференціацію кримінальної відповідальності за державну зраду. На думку третьої групи науковців – окремі частини статті про колабораційну діяльність частково вперше криміналізували діяння, а інші частини диференціювали відповідальність за державну зраду, що спричинило конкуренцією між частинами різних статей кодексу. Зазначено основні обґрунтування авторів з цього приводу. Аргументовано прихильність до одного із раніше сформованих підходів. Звернено увагу на відмінність між криміналізацією діяння та диференціацією кримінальної відповідальності.

Особливу увагу приділено аналізу безальтернативності дій осіб на окупованих територіях, які можуть бути змушені співпрацювати з окупантом задля забезпечення фізичної безпеки та для виживання. Підкреслено, що ці вимушені дії не слід прирівнювати до державної зради, адже особа під час окупації не може повністю відмежуватися від держави-агресора та їх пособників. Враховуючи специфічні умови, що склалися внаслідок агресії та окупації частини України, запропоновано розглядати колаборацію як диференційовану форму державної зради. Обґрунтовано необхідність застосування м'якших покарань за такі дії порівняно з державною зрадою.

У роботі використано результати проведених соціологічних опитувань мешканців окупованих та деокупованих територій України, які підтверджують необхідність встановлення адекватної відповідальності за колабораціонізм, виходячи з реальних умов життя на окупованих територіях. Стаття закликає до більш глибокого розуміння соціальних і психологічних аспектів колаборації для встановлення справедливих і обґрунтованих правових норм.

Ключові слова: колабораційна діяльність, колабораціонізм, державна зрада, окупація, кримінальна відповідальність, криміналізація, диференціація.

The article examines the social determinants of criminal liability for collaboration in Ukraine. The author establishes that the determining factor for this is to decide whether such acts are criminalised for the first time or whether there is a differentiation of liability from high treason.

The author analyses the scientific research of leading scholars on this issue. Three approaches in this direction are distinguished. The first group of scholars believes that there has been a criminalisation of collaboration. The second group notes the differentiation of criminal liability for treason. According to the third group of scholars, some parts of the article on collaboration partially criminalised the act for the first time, while others differentiated the liability for treason, which led to competition between parts of different articles of the Code. The author outlines the main justifications of the authors in this regard. The author substantiates the commitment to one of the previously established approaches. Attention is drawn to the difference between criminalisation of an act and differentiation of criminal liability.

Particular attention is paid to the analysis of the non-alternative actions of persons in the occupied territories who may be forced to cooperate with the occupier to ensure physical security and survival. It is emphasised that these forced actions should not be equated with high treason, since a person under occupation cannot completely dissociate himself or herself from the aggressor state and its accomplices. Given the specific conditions that have developed as a result of the aggression and occupation of part of Ukraine, it is proposed to consider collaboration as a differentiated form of high treason. The author substantiates the need to apply lighter penalties for such actions compared to high treason.

The article uses the results of sociological surveys conducted among residents of the occupied and de-occupied territories of Ukraine, which confirm the need to establish adequate liability for collaborationism based on the real living conditions in the occupied territories. The article calls for a deeper understanding of the social and psychological aspects of collaboration in order to establish fair and reasonable legal norms.

Key words: collaboration, collaborationism, treason, occupation, criminal liability, criminalisation, differentiation.

Постановка проблеми. У сучасному контексті збройної агресії проти України, необхідність встановлення відповідальності за колабораційні дії набуває особливого значення. Проблематика колаборації стосується не лише правової площини, але й соціально-психологічної, адже часто ці дії вчиняються під тиском обставин, які значно обмежують можливість вільного вибору.

В умовах окупації, коли люди стикаються з фізичною загрозою, тиском та необхідністю виживання, дії, які можуть виглядати як зрада, насправді можуть бути вимушеними і спрямовани на збереження життя та безпеки. Таким чином, важливим завданням є дослідження, чи є криміналізація колабораційної діяльності адекватною відповіддю на суспільні виклики і чи не є ці дії різновидом державної зради, що потребує диференційованого підходу до відповідальності (м'якшого чи суворішого).

Потребі встановлення відповідальності за певне діяння завжди передують наявність певних факторів. Як зазначає О. Пашенко, закон про кримінальну відповідальність є соціально зумовленим. Він створюється не «про

всяк випадок», не «про запас», а продукується загальними потребами суспільства в кримінально-правовій охороні й більш-менш адекватно відбиває їх у кримінально-правовій нормі» [1, с. 122].

З'ясування соціальної обумовленості криміналізації суспільно небезпечного діяння має важливе значення для дослідження будь-якого виду деліктів, оскільки визначає ступінь їхньої шкідливості (суспільної небезпечності) для суспільства, який, зрештою, є передумовою для законодавчого закріплення певних видів поведінки як злочинних. Таким чином, соціально обумовленість криміналізації суспільно небезпечного діяння тісно пов'язана із кримінально-правовою характеристикою такого діяння [2, с. 172–173]. Тож, з'ясування соціальної обумовленості колабораційної діяльності є особливо актуальним сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До теми колабораційної діяльності у своїх дослідженнях зверталися Н. Антонюк, І. Бердник, М. Бондаренко, Ю. Василенко, І. Газдайка-Василишин, М. Голінка, О. Дудоров, З. Загиней-Заболотенко, О. Кваша, О. Козаченко, О. Крав-

чук, В. Кубальський, В. Кузнецов, О. Марін, І. Медичкий, Р. Мовчан, О. Мусиченко, А. Орлеан, О. Острогляд, Є. Письменський, Ю. Пономаренко, М. Рубашенко, М. Сийплові, Н. Симоненко, Н. Стефанів, М. Хавронюк, Н. Шульженко, І. Яковюк, А. Яценко та інші науковці.

Дослідження соціальної зумовленості відповідальності за колабораційну діяльність у фахових періодичних публікаціях здійснювали В. Артюхова [2], К. Кривоусова [3], А. Плотнікова та О. Коваленко [4], А. Сорокін [5], О. Тананакін [6], О. Трепет [7] та ін. Не применшуючи внесок вказаних авторів щодо дослідження цієї тематики, вважаємо що для визначення соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність перш за все слід з'ясувати чим є доповнення КК статтею «Колабораційна діяльність»: криміналізацією чи диференціацією норми «Державна зрада»? Адже залежно від відповіді на це питання буде залежати і можливість встановлення та аналізу конкретних обставин (підстав), які зумовили її криміналізацію чи диференціацію кримінальної відповідальності.

Мета статті – з'ясування соціальної зумовленості відповідальності за колабораційну діяльність.

Виклад основного матеріалу. У доктрині існує наукова дискусія з приводу того, якою є норма про колабораційну діяльність: криміналізованою чи диференційованою?

Про криміналізацію кримінальної відповідальності за колабораціонізм зазначають В. Артюхова, О. Кравчук та М. Бондаренко, О. Попович, О. Тананакін [2; 8; 9; 6] та ін. Окремі науковці зазначають про криміналізацію колабораційної діяльності, проте не обґрунтовують детально цей підхід у своїх дослідженнях, оскільки не ставили це собі за мету: В. Кузнецов та М. Сийплові [10], Р. Левадний [11, с. 137], М. Теплюк, А. Нижник, О. Тубелець, О. Кучмар [12; 13] та інші.

Дотримуючись цього підходу, О. Попович відмічає, що для визначення питання про криміналізацію/диференціацію кримінальної відповідальності слід дати відповідь на питання: «Чи призвело набрання чинності цим законом до виникнення підстав для кваліфікації як кримінального правопорушення такого різновиду поведінки особи, який до цього не міг бути розцінений як кримінальне правопорушення?». Продовжуючи наукові роздуми, О. Попович констатує, що «навіть мінімальне корегування тексту КК України, яке розширює коло криміналізованих діянь, повинно розглядатися як криміналізація суспільно небезпечних діянь» [9, с. 284].

В. Артюхова використала запропоновані О. Пашенком обставини соціальної обумовленості охоронних кримінально-правових норм для аналізу колабораційної діяльності [2, с. 174–178]. До них було віднесено: суспільну корисність, системно-правову несуперечливість, чіткість і ясність мови, відповідність історичним традиціям або змінам у суспільному житті (альтернативно), наявність можливості боротьби із суспільно небезпечним діянням кримінально-правовими засобами, наявність ресурсів для здійснення кримінального переслідування осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, співрозмірність позитивних і негативних наслідків кримінально-правової заборони, повнота і ненадмірність кримінально-правової заборони» [14].

О. Тананакін аналізував підстави криміналізації колабораційної діяльності, які були запропоновані М. Фоменком [15]: 1) наявна (реальна) суспільна небезпечність діяння; 2) його відносна поширеність; 3) необхідність кримінально-правової гарантії; 4) виконання державою міжнародно-правових зобов'язань. Автор зазначає, що колабораційна діяльність відповідає зазначеним критеріям, а отже криміналізація колабораційної діяльності є обґрунтованою і необхідною [6, с. 337–339].

Про те, що колабораційна діяльність є диференційованою формою кримінальної відповідальності за дер-

жавну зраду зазначають Ю. Коломієць [16], О. Марін [17], С. Сергієвський [18] та інші. Так, О. Марін зазначає, що така форма державної зради як надання допомоги іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам у проведенні підірвної діяльності проти України максимально широка. По факту вона охоплює колабораційну діяльність, тож колабораційна діяльність є варіацією державної зради [17, с. 63, 65].

На думку Н. Антонюк, спроби науковців встановити, чи стаття про колабораційну діяльність є проявом диференціації кримінальної відповідальності, чи вона є спеціальною до ст. 111 КК України («Державна зрада») не можна назвати успішними. Через надмірну деталізацію ознак складів колабораціонізму, частина із них конкурує із державною зрадою як загальна і спеціальна норми, частина – є окремими складами злочинів і потребують кваліфікації за сукупністю, ще частина конкурує з іншими статтями кримінального закону [19, с. 40–41]. Авторка підсумовує, що про реальну криміналізацію колабораціонізму може йтися лише у деяких випадках (наприклад, ч. 1 ст. 111-1 КК України). Значну кількість діянь, які містяться в інших частинах цієї статті, не можна вважати такими, що криміналізовані після появи статті про колабораціонізм у кримінальному законі [19, с. 42, 46–47]. Тож, можна виділити ще один «змішаний» підхід. За яким, частина форм колабораційної діяльності є диференційованими формами державної зради, а частина – вперше криміналізованими діяннями.

У цьому змішаному підході теж немає єдиної думки щодо форм колабораційної діяльності: які криміналізовані вперше, а які – диференційовані. Наприклад, Н. Антонюк зазначає, що до доповнення КК нормою «Колабораційна діяльність» пропаганда «руського міра» у закладах освіти була криміналізована у ст. 111 КК, у формі проведення підірвної діяльності проти України. Інше питання, що такі діяння сприймалися як норма та не каралися взагалі [19, с. 42–43]. Натомість, О. Зайцев зазначає що криміналізація колабораційної діяльності в освітній сфері відбулась вперше [20, с. 95], хоча попередньо автор відносив колабораційну діяльність до різновиду державної зради [21, с. 175].

У цій дискусії підтримуємо другий підхід науковців та вважаємо що колабораційна діяльність є засобом диференціації кримінальної відповідальності за державну зраду та наведемо власні аргументи з цього приводу.

Досліджуючи відмінність між криміналізацією та диференціацією, Л. Павлик констатує, що в процесі криміналізації встановлюється яке діяння є злочинним, якщо раніше воно таким не визнавалося. Натомість, диференціація – встановлює різний обсяг відповідальності залежно від зміни ступеня суспільної небезпеки злочину. Науковиця зазначає, що перш ніж диференціювати певне посягання, воно повинно бути криміналізоване, отже криміналізація як процес передуює диференціації [22, с. 59].

Аналізуючи ч. 1 ст. 111 КК, О. Марін відмітив, що поняття державної зради визначення максимально абстрактне, яке складно або практично неможливо застосувати для кваліфікації суспільно небезпечних діянь через невизначеність об'єктивної сторони. Якщо виходити із загальних ознак державної зради як явища, які випливають із найбільш абстрактних формулювань цього поняття у ч. 1 ст. 111 КК України, то ст. 111-1 КК є варіацією державної зради. До таких явищ автор відносить: 1) спрямованість поведінки на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України; 2) така поведінка у найбільш загальному вигляді полягає у наданні іноземному елементові допомоги у підірвній діяльності проти України; 3) вчиняється громадянином України; 4) така поведінка є умисною [17, с. 63–66]. Із цього робимо проміжний висновок, що формулювання

визначення «державної зради» у ч. 1 ст. 111 КК охоплює широке коло діянь, яке по-різному трактувалось науковцями та правозастосовувачами. В той же час, воно охоплювало колабораційну діяльність у різних проявах. Таким чином, колабораційна діяльність як співпраця з ворогом була криміналізована (однак не деталізована) у ч. 1 ст. 111 КК.

Тож, чи була потреба диференціювати кримінальну відповідальність за державну зраду? Н. Антонюк зазначає, що перш ніж диференціювати кримінальну відповідальність, необхідно констатувати наявність критеріїв для цього. Такими критеріями є характер та типовий ступінь суспільної небезпечності вчиненого, характеристики особи винного. [19, с. 41; 23, с. 193]. Л. Павлик відмічає, що в результаті диференціації в кримінальному законі встановлюється різний обсяг кримінальної відповідальності залежно від обставин, що впливають на законодавчу оцінку зміни ступеня суспільної небезпеки злочинного посягання [22, с. 64]. У випадку із колабораційною діяльністю, на законодавчу оцінку зміни ступеня небезпеки злочинного посягання впливає факт окупації. Тож, слід погодитися із О. Марінім, який зазначає, що потреба встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність виникла із появою об'єктивних умов її вчинення – окупацією частини України, тобто фактично із 2014 р. [17, с. 66].

Співпрацю та допомогу ворогу слід обов'язково оцінювати у контексті перебування особи на окупованій території. Проживання на цій території створює у людей відчуття небезпеки, страху. Навіть якщо особа не відчула фізичних страждань та не бачила таких діянь щодо інших, вона достеменно знає про такі випадки зі сторони військових країни-агресора та їх пособників. Це впливає на поведінку людини, її думки та зумовлює згоду особи на виконання певної роботи з метою недопущення завдання російськими загарбниками потенційної шкоди собі і близьким. Вказане підтверджується і статистичними даними. Так, з 19 до 29 червня 2023 року на замовлення Громадянської мережі ОПОРА проведено опитування 2004 респондентів, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим) та які на момент опитування проживали на території України. У відповідь на питання «Чому деякі люди на окупованих територіях беруть російські паспорти?» 76,5% респондентів відповіли «з питань фізичної безпеки». При цьому, більше ніж удвічі менше опитаних зазначили що було зумовлено «фінансовими міркуваннями» (36,2%) та/чи через «підтримку Росії» (31,7%). Були також інші відповіді, які набрали ще менше голосів. Під час відповіді на це питання можна було обрати декілька варіантів відповіді [24].

Отримання російського паспорту не є колабораційною діяльністю. Однак, загарбницька політика російської федерації передбачає використання різних форм тиску і примусу, щоб змусити населення на окупованих територіях прийняти російське громадянство. Це включає в себе погрози фізичною розправою, позбавлення доступу до базових соціальних і економічних прав, а також маніпуляції через пропаганду. У таких умовах, рішення про отримання паспорту часто приймається з метою забезпечення фізичної безпеки та збереження життя і здоров'я, а не через політичні чи ідеологічні переконання. З цих же причин особа може погодитися обійняти певну посаду у адміністрації, школі тощо.

Інше проблемне питання – тривалість окупації. Особа, яка проживає на окупованій території не може відмеж-

уватися чи ізолюватися від країни-агресора. Тим більше коли окупація триває понад 10 років. Люди потребують житла та мають мати змогу утримувати його у придатному для життя стані, мають мати роботу та отримувати заробітну плату, отримувати соціальні пільги та гуманітарну допомогу. Тож так чи інакше життя на окупованій території призводить до вимушеної співпраці громадян України з ворогом.

З огляду на безальтернативність становища осіб, які опинились на окупованих територіях покарання за колабораційну діяльність повинне бути м'якше ніж за державну зраду.

Так, ще у 2016 році Є. Письменський обгрунтував, що колабораціонізм повинен розглядатись як явище, яке є менш суспільно небезпечним за державну зраду чи участь у діяльності терористичної організації, а отже, каратись м'якше за них [25, с. 161]. Ця позиція автора протиставляється у його наступних публікаціях [26, с. 76].

Таку ж позицію має С. Сергієвський, який зазначав, що надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України суттєво відрізняється від двох інших форм вчинення цього злочину, тож це є підставою для диференціації кримінальної відповідальності шляхом виділення його в окремий склад злочину з менш суворого санкцією [18, с. 392]. Аналогічно висловлювався О. Марін, який вважає, що умови окупації є особливими, адже в них обмежується свобода вибору варіантів правомірної поведінки, а отже покарання має бути м'якше. Натомість, якщо такі діяння вчиняються поза умовами окупації, то таке пом'якшення застосовується не може [17, с. 68].

Ще одним чинником необхідності диференціації державної зради у формі колабораційної діяльності є запит суспільства на правосуддя, забезпечення справедливості. Аналіз результатів дослідження громадської думки громадян України, які проживають на деокупованих територіях України (глибинні інтерв'ю) підтверджує, що на сьогодні важливим суспільним запитом на звільнених територіях є справедливість та покарання колаборантів [27, с. 36]. У іншому дослідженні «Правосуддя в контексті збройної агресії росії» було опитано 2000 респондентів. На питання «Що з переліченого має бути пріоритетом української влади та суспільства у забезпеченні справедливості?» (декілька варіантів відповідей) найбільше набрали відповіді «Притягнення винних до відповідальності» (55%) та «Очищення влади через усунення/недопущення до неї тих, хто співпрацював з окупантом» (46%) [28, с. 24].

Висновки. Проблематика колабораційної діяльності та її кримінально-правового статусу вимагає комплексного підходу, що враховує як соціальні, так і правові аспекти. Наявність окупованих територій створює специфічні умови, за яких рішення про співпрацю з ворогом часто зумовлені прагненням забезпечити фізичну безпеку та виживання. Важливо розмежовувати ці дії від державної зради, оскільки обставини вчинення цих дій суттєво відрізняються. Враховуючи суспільний запит на справедливість та необхідність адекватної правової оцінки колабораційних дій, пропонується розглядати їх як диференційовану форму державної зради із відповідними змінами у правовій кваліфікації та санкціях.

Таким чином, кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність має бути пом'якшеною порівняно з відповідальністю за державну зраду, що враховує особливі умови окупації та обмежений вибір правомірної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пащенко О.О. Соціальна зумовленість закону про кримінальну відповідальність: загальні питання. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 96. С. 121–129.
2. Артохова В.В. Соціальна обумовленість криміналізації колабораційної діяльності. *Наука і правоохорона*. 2023. № 2 (60). С. 171–183. DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2023.2\(60\)](https://doi.org/10.36486/np.2023.2(60))
3. Кривоносова К.Л. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 298–303. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.54>
4. Плотнікова А.В., Коваленко О.О. Щодо соціальної зумовленості криміналізації пособництва державі-агресору як злочину проти основ національної безпеки України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2023. Випуск 37. С. 15–21. DOI: <https://doi.org/10.34142/23121661.2023.37.02>
5. Сорокін А.А. Соціальна обумовленість криміналізації колабораційної діяльності в Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2022. Вип. №2 (22). С. 64–78. DOI: [10.21564/2225-6555.2022.2.267651](https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.2.267651)
6. Тананакін О.В. соціальна обумовленість криміналізації правопорушень, що кваліфікуються як колабораційна діяльність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 335–340. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.52>
7. Трелет О.С. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору. *Правові новели*. 2024. №22. С. 156–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.21>
8. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Криміналізація колабораціонізму в Україні. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». 2022. С. 1187–1195. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-148>
9. Попович О. Колабораційна діяльність: криміналізація суспільно небезпечного діяння чи диференціація кримінальної відповідальності за державну зраду. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 282–285. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/22de63ec-c77a-4ac7-9e2c-db9773fe2ae3/content>*
10. Кузнецов В. В., Сийпюкі М. В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70 (1). С. 381–388.
11. Левадний Р.С. Кримінально-правові характеристики колабораціонізму. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. №1. Том 35 (74). С. 134–138. DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.1/23>
12. Теплюк М. О., Нижник А. І., Тубелець О. С., Кучмар О. О. Криміналізація колабораційної діяльності у світлі статті 3 Конституції України. 2023. №11. С. 6–19. DOI: [https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-11\(251\)-1](https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-11(251)-1)
13. Теплюк М. О., Нижник А. І., Тубелець О. С., Кучмар О. О. Криміналізація колабораційної діяльності у світлі статті 3 Конституції України (продовження). *Юридична Україна*. 2023. №12. С. 6–19. DOI: [https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-12\(252\)-1](https://doi.org/10.37749/2308-9639-2023-12(252)-1)
14. Пащенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.
15. Фоменко М.В. Підстави криміналізації суспільно-небезпечних діянь. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2021. № 2(25). С. 33–39.
16. Коломієць Ю.Ю. Державна зрада, вчинена в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2 С. 265–268.*
17. Марін О. Кримінально-правові варіанти державної зради у кримінальному кодексі України. *Право України*. 2022. №11. С. 60–75. DOI: <https://doi.org/10.33498/loiu-2022-11-060>
18. Сергієвський С.К. Диференціація кримінальної відповідальності за різні форми державної зради. *Часопис Київського університету права*. 2020. №4. С. 386–395. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.70>
19. Антонюк Н.О. Зміни до злочинів проти основ національної безпеки: криміналізація чи диференціація кримінальної відповідальності. *Право України*. 2022. №11. С. 37–48. DOI: <https://doi.org/10.33498/loiu-2022-11-037>
20. Зайцев О.В. Особливості кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності в освітній сфері. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1 (105). С. 88–101. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.105.88-101>
21. Зайцев О.В. Колабораційна діяльність як різновид державної зради (за матеріалами судової практики 2014–2022 років). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 78: частина 2. С. 174–179. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.27>
22. Павлик Л.В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочинні посягання у сфері економіки: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.08/ Львів. держав. ун-т внутр. справ. Львів. 2013. 248 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2251/pavliuk%20dus.pdf>
23. Антонюк Н. О. Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України : монографія. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; наук. ред. В. О. Навроцький. Київ: Алерта, 2023. 552 с. : іл., табл.
24. Ставлення українців до тих, хто бере російські паспорти та співпрацює з окупаційною владою: результати дослідження Опори. Дослідження відбулося завдяки підтримці американського народу, що була надана через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). ОПОРА: веб-сайт. 23.08.2023. 8 с. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-stavlennya-ukrayinciv-do-tih-hto-bere-rosiyski-pasporti-ta-spivracuye-z-okupaciyouy-vladoyu-24871>
25. Письменський Є.О. Кримінально-правова політика України із забезпечення охорони національної безпеки в умовах гібридної війни. *II Львівський форум кримінальної юстиції «Правова реформа у сфері кримінальної юстиції: ключові параметри та прогноз подальшого розвитку»*: збірка тез міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 верес. 2016 р.). Київ: ВАІТЕ. 2016. С. 159–165.
26. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
27. Гладунов О.В., Богданець Н.М. Аналітичний звіт за результатами дослідження громадської думки громадян України, які перебували на тимчасово окупованій території. Київ : ТОВ «Вістка», 2023. 90 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/21102.pdf>
28. Звіт «Правосуддя в контексті збройної агресії росії». Дослідження здійснене за підтримки Швейцарії через Відділ миру та прав людини. 18–24 жовтня 2023 р. 64 с. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_justice_102023.pdf